

Magdalena Milerowska <https://orcid.org/0000-0001-5766-0921>
Uniwersytet Łódzki
e-mail: magdalena.milerowska@gmail.com

Kwestia żydowska w antysemickiej polityce Trzeciej Rzeszy na przykładzie miasta Osnabrück

The Jewish Question in the anti-Semitic Policy of the Third Reich in Case of the Town Osnabrück

Abstrakt

Celem niniejszego artykułu było ukazanie zarysu historii społeczności żydowskiej w Osnabrück w kontekście wydarzeń, które miały miejsce w pierwszej połowie XX w. Położone w Dolnej Saksonii miasto stanowi interesujący przykład na to, jak postępujące akty agresji i antysemityzmu wobec żydowskich mieszkańców doprowadziły do tego, że zwyczajni Niemcy¹ stali się obojętni na krzywdę wyrządzaną ich znajomym, współpracownikom, sąsiadom. Szczególnie widoczne jest to we wspomnieniach ocalałych z Holokaustu, którzy musieli zmierzyć się z pamięcią o niemieckiej ojczyźnie, z którą to większość z nich przed wojną silnie się utożsamiała.

Abstract

The purpose of this article was to provide an outline of the history of the Jewish community in Osnabrück in the context of the events that took place in the first half of the 20th century. The city located in Lower Saxony is an interesting example of how the progressive acts of aggression and anti-Semitism towards the Jewish inhabitants led ordinary Germans to become indifferent to the harm done to their friends, colleagues and neighbors. This is particularly

---

¹ Określenie to jest nawiązaniem do tytułu książki Daniela Jonaha Goldhagena *Gorliwi kaci Hitlera. Zwyczajni Niemcy i Holocaust*, Warszawa 1999.

evident in the memories of Holocaust survivors who had to deal with the memory of their German homeland, with which most of them strongly identified before the war.

Słowa klucze: historia XX wieku, Żydzi, antysemityzm, Holocaust, Osnabrück

Keywords: history of the 20th century, Jews, anti-Semitism, the Holocaust, Osnabrück

Wstęp

Historia społeczności starotestamentowych w Osnabrück kształtowała się analogicznie do wielu niemieckich miast, od początków osadnictwa w okresie średniowiecza, prześladowań i wypędzenia, poprzez czas emancypacji i akulturacji, do uzyskania przez tych najbogatszych statusu burżuazyjnych elit. Odsetek Żydów w mieście rzadko przekraczał 1% ogółu populacji, jednakże ich dzieje zostały dość dobrze udokumentowane. Na przykładzie wydarzeń, które zaszły w Osnabrück, można przeanalizować rozwój antysemityzmu, ruchy emigracyjne (tu bardziej wzmożony niż w wielkich miastach) oraz zaplanowaną akcją ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej w kontekście wydarzeń w Trzeciej Rzeszy².

Zarys historii Osnabrück

Położone w północno-zachodniej części Niemiec miasto Osnabrück jest jednym z czterech najważniejszych w kraju związkowym Dolnej Saksonii³. Jego początki sięgają czasów Karola Wielkiego, który to w 783 r. zdecydował o założeniu na tym obszarze diecezji, przekształconej w późnym średniowieczu w świeckie państwo biskupie. W czasie reformacji większość mieszkańców miasta konwertowała na luteranizm⁴. W 1648 r. tamtejszy ratusz stał się (obok Münster) miejscem podpisania pokoju westfalskiego, jednego z najbardziej

---

² P. Panayi, *Life and death in a German town. Osnabrück from the Weimar Republic to World War II and Beyond*, New York 2007, s. 187.

³ Oficjalny portal internetowy miasta podaje, że (stan na lipiec 2019 roku) w granicach administracyjnych zamieszkuje ok. 170 tys. osób.; OS_Aktuell_Interaktiv_201804.pdf (osnabrueck.de) [dostęp: 5 X 2022].

⁴ Rudolf v Bruch, *Die Rittersitze des Fürstentums Osnabrück*, Osnabrück 1965, s. 3-7.

znaczących w europejskiej historii⁵. Na początku XIX w. nastąpiła sekularyzacja diecezji i miasto stało się częścią Księstwa Osnabrück. W okresie wojen napoleońskich znalazło się w granicach administracyjnych Cesarstwa Francuskiego, aby następnie jako część Królestwa Hanoweru⁶ po 1866 r. podlegać pruskiej administracji. Od 1871 r. znajdowało się w Cesarstwie Niemieckim. Warto nadmienić, że jako studium przypadku Osnabrück (ze względu na wielkość populacji i obszar administracyjny) jest dobrym przykładem, na podstawie którego można weryfikować i przeanalizować działania ruchów politycznych, społecznych i gospodarczych podjętych przez mieszkańców niemieckich miast w okresie Republiki Weimarskiej i Trzeciej Rzeszy, a odnoszących się do kwestii żydowskiej.

Żydzi w Osnabrück między XIII a XIX w.

Początki osadnictwa starotestamentowych w Osnabrück sięgają XIII w.⁷, a ich liczba znacznie się zwiększyła tuż po 1309 r., gdy to biskup Engelbert II von Weyhe (1309-1320) wystosował oficjalne zaproszenie dla rodzin dysponujących odpowiednim kapitałem i chętnych udzielaniu pożyczek. Ten stan rzeczy nie spotkał się z aprobatą miejscowej ludności, przede wszystkim członków rady miejskiej, którzy upatrywali w Żydach poważnych konkurentów gospodarczych⁸. W oparciu o badania Hermanna Rotherta⁹ przyjmuje się, że starotestamentowi osiedlali się przy Schweinestrasse (obecnie Marienstrasse), a pierwszą synagogę pobudowali około 1360 r. Na początku XV w. został zniesiony dla chrześcijan tzw. *Zinsverbot* (zakaz żądania odsetek), czego skutkiem było opuszczenie przez Żydów Osnabrück do 1425 r. Można przypuszczać, że pozostali oni jednak do połowy XV w., gdyż tak sugerował dekret biskupi

---

⁵ Portal internetowy „WestfälischeGeschichte”/1648-10-24: Traktat pokojowy w Osnabrück (InstrumentumPacisOsnabrugensis, IPO) [pełny tekst] (lwl.org) [dostęp: 05 X.2022].

⁶ Królestwo Hanoweru zostało ustanowione na kongresie wiedeńskim (1814 rok) i anektowane przez Królestwo Prus w 1866 r. w trakcie wojny siedmioletniej.

⁷ Po raz pierwszy wymienieni w dokumencie z 1267 r.; K. Kuhling, *Die Juden in Osnabrück*, Osnabrück 1969, s. 14.

⁸ P. Junk, M. Sellmeyer, *Stationenaufdem Weg nach Auschwitz. Entrechtung, Vertreibung, Vernichtung. Juden in Osnabrück 1900-1945*, Osnabrück 2000, s. 10.

⁹ Hermann Rothert (1875-1962), niemiecki prawnik, historyk i polityk. Jego najważniejsze prace dotyczyły okresu średniowiecza w historii Westfalii i miasta Osnabrück. Wybrane publikacje: *Aus der Vergangenheit des Osnabrücker Landes*, Quakenbrück 1921, *Die Mittelalterlichen Lehnbücher der Bischöfe von Osnabrück*, Osnabrück 1932; *Geschichte der Stadt Osnabrück im Mittelalter*, Osnabrück 1937/1938.

z 1431 r., w myśl którego mogli przebywać na terenie miasta w trakcie targów. Jako społeczność odrodzili się dopiero po czterystu latach, czyli około 1810 r., gdy to rozporządzeniem Napoleona Bonaparte ograniczenia wobec nich zostały zniesione¹⁰.

W dniu 11 marca 1812 r. po kilkuletniej debacie ogłoszono edykt emancypacyjny dla Żydów w Królestwie Prus, a w 1842 r. w Królestwie Hanoweru¹¹. Należy zaznaczyć, że procesy emancypacji i asymilacji stanowiły punkt kulminacyjny w przemianie tożsamości niemieckich Żydów, jednakże tak naprawdę było to zaledwie złudne zakończenie okresu ich separacji i gettoizacji¹². Doprowadziło to u większości starotestamentowych do rozdarcia *między starymi więzami społecznymi, a środowiskiem oferującym nowe możliwości socjalne*¹³. Z emancypacją wiązało się też zaprzestanie migracji i ściślejsze związanie z danym narodem. Niemiecki historyk Friedrich Battenberg (ur. 1946) pisał, że *emancypacja miała działanie destabilizujące dla świadomości wspólnie przeżywanego losu* i można podzielić ją ze względów koncepcyjnych na oświeceniowo-estetyczną i liberalno-rewolucyjną¹⁴. Warto też zaznaczyć, że asymilacja została przyswojona przede wszystkim przez wąski krąg intelektualistów żydowskich. W opinii innego niemieckiego historyka, Jürgena Osterhammela (ur. 1952) można na tę kwestię patrzeć z perspektywy cywilizowania i wykluczania, gdyż wiek XIX był epoką sukcesów w dziejach starotestamentowych, przebudową *istoty ich całej egzystencji społecznej, rewolucją, która przekształciła żydowskie rozumienie religii, formy współżycia społecznego wewnątrz wspólnot żydowskich, stosunek do nieżydowskiego otoczenia i postawę wobec przemian społecznych w Europie*¹⁵. Wydaje się, że w XIX w. los Niemców i Żydów był ze sobą mocno powiązany. Amerykański historyk Fritz Stern (1926-2016) dostrzegł zależność między rokiem 1870 a 1933, gdy to Niemcy wyłonili się na światowej scenie jako potężne państwo, Żydzi natomiast w tym samym czasie jako liczący się naród. Jednakże tylko Żydzi w tej współzależności starali się intensywnie współdziałać w budowaniu wielkości niemieckiej ojczyzny, a *podstawowe elementy współczesnej kultury żydowskiej miały w istocie niemiecki charakter*¹⁶.

¹⁰ K. Kuhling, op. cit., s. 40.

¹¹ L. Poliakov, *Historia antysemityzmu – epoka nauki*, t. 2, Kraków 2008, s. 104.

¹² Za Battenbergiem: gettoizacja to też duchowo-kulturowa separacja Żydów; F. Battenberg, *Żydzi w Europie. Proces rozwoju mniejszości żydowskiej w nieżydowskim środowisku Europy 1650-1933*, Wrocław 2008, s. 34.

¹³ Ibidem, s. 18.

¹⁴ Ibidem, s. 277.

¹⁵ J. Osterhammel, *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, Poznań 2013, s. 1172.

¹⁶ P. Johnson, *Historia Żydów*, Kraków 2004, s. 500.

W 1828 r., gdy władze Hanoweru nakazały starotestamentowym przyjęcie nazwisk, odnotowano, że ówczasie na terenie Osnabrück mieszkało sześć rodzin żydowskich¹⁷. W dniu 15 kwietnia 1847 r. podpisano ważną dla tej społeczności ustawę umożliwiającą nabywanie im nieruchomości, jednakże w Dolnej Saksonii emancypacja Żydów postępowała stosunkowo wolno względem innych regionów¹⁸. Mieszkańcy landu wobec tej nowej sytuacji wykazywali bardziej konserwatywną postawę, co można też wyczytać z artykułu zamieszczonego w 1862 r. na łamach *Geschichte der Juden in Osnabrück*:

*do dnia dzisiejszego Osnabrück charakteryzuje się niechęcią do Żydów, mimo że mieszka ich tu nie więcej niż pięć rodzin*¹⁹.

Warto tu zaznaczyć, że po Wiośnie Ludów, szczególnie w latach 50. i 60. XIX w., na terytorium Niemiec uformowała się ideologia nacjonalistyczna, która silnie wpłynęła na postrzeganie świata przez obywateli. Przyczyniło się do tego przeświadczenie o braku państwa narodowego, co stanowiło źródło kompleksów i katalizator nienawiści do innych nacji²⁰. W 1871 r. obwieszczono nowy edykt emancypacyjny i niemieccy Żydzi teoretycznie osiągnęli wyczekiwany sukces, gdyż zniesione zostały *wszelkie jeszcze istniejące ograniczenia praw obywatelskich i państwowych, biorące się z różnorodności religijnych wyznań*²¹. Następstwem tych zmian społecznych stał się materialny awans społeczności, około 60 procent starotestamentowych uzyskało status klasy średniej. Żydzi stali się Niemcami i przestali odróżniać się strojem, językiem oraz świadomością narodową. W Cesarstwie Niemieckim zamieszkiwało ich niecałe 525 000 i funkcjonowało około tysiąca sześciuset kahałów²², z czego jedna czwarta społeczności osiedliła się w dużych miastach, najwięcej (36 tys.) w Berlinie i Kolonii (ok.10 tys.)²³.

W Osnabrück, wcześniej stosunkowo nieliczna społeczność żydowska, odnotowała silny wzrost od lat siedemdziesiątych XIX w. i około 1880 r. gmina liczyła prawie czterystu członków, co stanowiło 1,2% ogółu populacji miasta²⁴. Emancypacja na płaszczyźnie prawnej nie zapewniła jednakże Żydom spodziewanej akceptacji przez nieżydowskie środowiska. Jednym ze sposobów radze-

¹⁷ P. Junk, M. Sellmeyer, op. cit., s. 10.

¹⁸ P. Panayi, *Victims, Perpetrators and Bystanders in a German Town: The Jews of Osnabrück Before, During and After the Third Reich*, „European History Quarterly” 2003, vol. 33, nr 4, s. 456.

¹⁹ P. Junk, M. Sellmeyer, op.cit., s. 10.

²⁰ J. Krasuski, *Historia Rzeszy Niemieckiej 1871-1945*, Poznań 1978, s. 29-30.

²¹ A. Elon, *Bez wzajemności Żydzi – Niemcy 1743-1933*, Warszawa 2012, s. 224.

²² P. Junk, W. Zimmer, *Felix Nussbaum: Leben Und Werk*, Bramsche 1982, s. 27.

²³ Dane sprzed 1900 roku.; F. Battenberg, op. cit., s. 359.

²⁴ <https://pogrome1938-niedersachsen.de/osnabrueck/> [dostęp: 09 IX.2022]

nia sobie z zastałą sytuacją była konwersja na chrześcijaństwo, którą postrzegali oni bardziej jako akt świecki niż religijny, a dla wielu, jak dla Heinricha Heine (1797-1856), stała się *biletem wstępu do społeczeństwa europejskiego*²⁵. Leon Poliakov określał ten akt jako *Gefallsucht* (chęć przypodobania się), czyli żydowskie pragnienie szacunku ze strony chrześcijan²⁶. Kluczem do społecznej integracji była również asymilacja poprzez Bildung²⁷, a zreformowani tym sposobem Żydzi nie marzyli już o powrocie do ziemi przodków, gdyż ich jedyną ojczyzną stały się Niemcy²⁸. George L. Mosse zauważył jednak, że etyka Bildung zdradziła Żydów, gdyż *chcąc zostać obywatelami współczesnego świata, niemieccy Żydzi poślubili swoją wyobraźnię i przyszłość wykształconej burżuazji i wysokiej kultury, w większości izolując się od mas*. Paradoksalnie też sam Bildung stał się formą żydowskiej tożsamości, gdyż będąc często poza judaizmem Żydzi wciąż pozostawali Żydami²⁹.

Żydzi w Osnabrück w latach 1900-1918

Początek XX w. to okres prosperity w historii nie tylko Żydów w Osnabrück, ale ogólnie w Cesarstwie Niemieckim. W 1905 r. tamtejsza gmina liczyła sobie 474 członków, co stanowiło ok. 0,8 procenta ogółu populacji miasta. Społeczność była raczej liberalnie nastawiona do religii i silnie zasymilowana z chrześcijanami. Nieliczni ortodoksyjni starotestamentowi nie nosili pejsów oraz charakterystycznego stroju, natomiast wiarę akcentowali poprzez przestrzeganie zasad judaizmu³⁰. Żydzi, których większość trudniła się handlem, silnie angażowali się w życie publiczne miasta i identyfikowali się z klasą średnią społeczeństwa. W 1900 r. najbogatsi członkowie gminy zakupili działkę przy Rolandstrasse, na której w ciągu kolejnych sześciu lat ukończono budowę synagogi³¹. We wspomnieniach Helgi Meyer³² zwraca uwagę fragment dotyczący

²⁵ P. Johnson, op. cit., s. 333.

²⁶ L. Poliakov, op. cit., s. 114.

²⁷ Hans-Georg Gadamer, odnośnie terminu Bildung, wyróżnia Bild – obraz, który obejmuje zarazem Nachbild (podobiznę) i Vorbild (wzór); H. G. Gadamer, *Prawda i metoda. Zarys hermeneutyki filozoficznej*, przeł. B. Baran, Kraków 1993, s. 43.

²⁸ A. Elon, op.cit., s. 228.

²⁹ P.Y. Medding, *Israel. State and Society, 1948-1988*. New York 1989, s. 11.

³⁰ Podział na prądy neoortodoksyjne i liberalne w XIX w. wzmocniły poczucie dezorientacji wśród starotestamentowych; P. Junk, M. Sellmeyer, op. cit., s. 11.

³¹ W 1905 r. Aleksander Lindenberg, przewodniczący komitetu budowy synagogi, otrzymał pozwolenie na rozpoczęcie tego przedsięwzięcia i nastąpiło uroczyste wmurowanie kamienia węgielnego; ibidem, s. 11.

³² Urodzona w 1924 r., wyemigrowała przed drugą wojną do Izraela; ibidem, s. 14.

pamiątkowej tablicy dedykowanej żydowskim żołnierzom poległym na frontach pierwszej wojny światowej. Umieszczono ją w centralnym miejscu synagogi, z przodu podwyższenia (bimy) tak, by mogła być widoczną dla wszystkich przebywających w jej wnętrzu. Wierni gromadzili się wokół niej, aby odmiać kadisz za zmarłych³³. Fakt ten może świadczyć o silnym patriotyzmie tej lokalnej wspólnoty, co wówczas było zbieżne z ogólnokrajowymi tendencjami. Spośród stu tysięcy Żydów, którzy walczyli po stronie niemieckiej w pierwszej wojnie światowej, ponad dwanaście tysięcy straciło życie, kolejnych trzydzieści tysięcy natomiast zostało odznaczonych orderami³⁴. Lata te jednocześnie stanowiły jedyny w historii okres współpracy i poczucia wspólnoty między Żydami i Niemcami, co szczególnie silnie przejawiało się ich męską solidarnością w okopach³⁵. Prawdopodobnie dla większości Żydów tamte wydarzenia stanowiły utwierdzenie ich niemieckiej tożsamości, zwłaszcza po oświadczeniu cesarza Wilhelma II, w opinii którego nie było już żadnych partii, lecz jedynie Niemcy³⁶. Żydzi osadzeni w tej perspektywie widzieli siebie jako obrońców zachodniej cywilizacji przed barbarzyńcami ze Wschodu i czuli się częścią niemieckiej kultury³⁷. Jednak ten entuzjazm nie potrwał długo i już w 1916 r. rozpoczęło się szkalowanie Żydów, rzekomo uchylających się od służby na froncie³⁸. Klęska Niemiec była nieunikniona, choć został powołany nowy rząd mający na celu doprowadzenie do zawarcia rozejmu³⁹. W opinii publicznej Żydzi mieli być tymi, którzy pertraktowali postanowienia kapitulacji i hańbiącego niemiecki naród pokoju, podpisanego w dniu 28 czerwca 1919 r. w Sali Lustrzanej pałacu wersalskiego. Ofiarą szykan padł m.in. Albert Ballin (w ostatnich dniach działań wojennych popełnił samobójstwo), który za namową generała Ericha Ludendorffa poinformował cesarza o tragicznej sytuacji na froncie i miał go przekonać do złożenia broni⁴⁰. Ludendorff publicznie obwiniał później Żydów, przyczyny porażki dopatrywał się zaś w ich „haniebnej zdradzie”.

³³ T. Heese, *Topografien des Terrors. Nationalsozialismus in Osnabrück*, Osnabrück 2015, s. 267.

³⁴ F. Battenberg, op. cit., s. 414.

³⁵ P. Burrin, *Faszyzm, Nacjonalizm, Autorytaryzm*, Kraków 2013, s. 56.

³⁶ L. Poliakov, op. cit., s. 309.

³⁷ Prawie wszyscy niemieccy intelektualiści żydowskiego pochodzenia podpisali (pod przywództwem malarza Maxa Liebermanna 1847-1935) oświadczenie, że wspierają wojenne cele Cesarstwa Niemieckiego, jedynym wyjątkiem był Albert Einstein; P. Johnson, op. cit., s. 450.

³⁸ L. Poliakov, op. cit., s. 316.

³⁹ J. Prokopczuk, *Historia Powszechna 1871-1939*, Warszawa 1984, s. 150.

⁴⁰ L. Poliakov, op. cit., s. 316.

Poliakov uważał, że w tym antysemickim szaleństwie prześcignął go dopiero Adolf Hitler⁴¹. Izraelski dziennikarz i pisarz, Amos Elon (1926-2009) bardzo dobrze wyraził ówczesne nastroje:

Optymizm i względna beztroska wcześniejszych lat ustąpiły nagle miejsca przygnębieniu. Między Żydami i Niemcami powstała przepaść. Judeofobia towarzyszyła nowej Rzeszy do końca jej dni w roku 1918, była elementem kształtującym jej polityczną kulturę. Im bardziej Żydzi upodobniali się do Niemców, tym większą Niemcy czuli do nich urazę. Antysemityzm stał się kodem kulturowym części kształtującej się niemieckiej klasy średniej i inteligencji, zastępował światopogląd⁴².

I wojna światowa dała początek wszystkim katastrofom XX w. oraz doprowadziła do istotnych zmian politycznych i społeczno-gospodarczych⁴³. Po jej zakończeniu w Republice Weimarskiej zamieszkiwało pięćset trzydzieści pięć tysięcy Żydów, natomiast w kolejnych latach liczba ta powiększyła się o trzydzieści tysięcy⁴⁴. Należy tu zaznaczyć, że społeczność ta należała do najzarliwszych zwolenników tego nowo utworzonego tworu państwowego⁴⁵, jednocześnie obywatele Niemiec stali się tymi, którzy najboleśniej odczuli postanowienia traktatu pokojowego z Wersalu.

Republika Weimarska (1918-1933)

Inteligencja żydowska w większości sympatyzowała z postawami lewicowo-liberalnymi i socjalistycznymi⁴⁶. Po kilkudziesięciu latach od emancypacji judaizm stał się wyznaniem traktowanym na równi z innymi religiami, ale wielu Żydów w latach dwudziestych odeszło od przestrzegania jego zasad⁴⁷. O religijnym liberalizmie żydowskich mieszkańców Osnabrück może zaświadczać fakt, iż w synagodze był eksponowany obraz Felixa Nussbauma⁴⁸ *Die beiden*

⁴¹ Ibidem, s. 317.

⁴² A. Elon, op. cit., s. 236.

⁴³ L. Mularska-Andziak, *Historia najnowsza 1914-2003*, Warszawa 2003, s. 7.

⁴⁴ F. Battenberg, op. cit., s. 409.

⁴⁵ Niemieccy mieszkańcy Republiki Weimarskiej uważali ją nawet za Judenrepublik; P. Johnson, op. cit., s. 508.

⁴⁶ J. Krasuski, *Historia Niemiec*, Wrocław 1998, s. 410.

⁴⁷ A. Elon, op. cit., s. 388.

⁴⁸ Felix Nussbaum (1904-1944) to żydowski artysta pochodzenia niemieckiego, łączony z nurtem Nowej Rzeczowości (Neue Sachlichkeit). Obok Ericha Marii Remarque'a najbardziej znana postać urodzona w Osnabrück. Artysta wyemigrował w połowie lat trzydziestych do Belgii, w czasie okupacji niemieckiej ukrywał się na strychu jednej z brukselskich kamienic.

Juden (Inneres der Synagoge in Osnabrück) z 1926 r., który obecnie znajduje się w Felix Nussbaum Haus w Osnabrück⁴⁹. Peter Junk, jeden z najważniejszych regionalistów, określił, że życie religijne Żydów w Osnabrück było *niezwykle „burżuazyjne” i bynajmniej ekstatyczne*⁵⁰. Nadmienię, że ci bardziej ortodoksyjni pochodzili ze wschodniej części Europy, stąd też same nabożeństwa miały tradycyjny i konserwatywny charakter, natomiast kobiety i mężczyźni wyznaczone miejsca we wnętrzu synagogi⁵¹. Religijną społeczność żydowską w mieście było można podzielić na ortodoksów, konserwatystów i liberałów, lecz w związku z jej niewielką liczebnością nie zawiązały się frakcje czy ugrupowania, natomiast decyzje o stosunku do wiary podejmowano w gronie rodziny⁵². Najbardziej zasymilowanych Żydów wybierano do rady obywatelskiej oraz jako ławników w aktualnie toczących się sprawach sądowych. Aby podkreślić swój patriotyzm, osnabrückcy Żydzi działali m.in. w *Stowarzyszeniu Kobiet Patriotek* czy *Stowarzyszeniu Weteranów Wojennych*. Z przeprowadzonego w 1923 r. spisu ludności uwzględniającego profesje miejscowych Żydów wynikało, że najczęściej było wśród nich biznesmenów (47 osób) oraz handlarzy bydłem i końmi (18 osób), a zaledwie trzech prawników, jeden nauczyciel i dentysta. Można więc sądzić, że społeczność ta jako mniej wykształcona, sprawiała wrażenie bardziej prowincjonalnej. Natomiast wiele z tych rodzin dysponowało znacznym majątkiem i posiadało domy w najlepszej dzielnicy⁵³. W 1927 r. w Osnabrück żyło 165 żydowskich rodzin, w tym sporo wielodzietnych⁵⁴.

Złote lata dwudzieste charakteryzowały się tym, że burżuazja żydowska w coraz większym stopniu brała udział w życiu kulturalnym, ale nastąpiły również intensywne poszukiwania drogi do odrodzenia judaizmu w świadomym wyrażaniu kultury żydowskiej⁵⁵. Podsumowując sytuację społeczności żydowskiej

---

Zadenuncjowany, wraz z małżonką, polską artystką żydowskiego pochodzenia Felką Platek (1899-1944) przewieziony w ostatnim transporcie, który opuścił Belgię, do Auschwitz-Birkenau. Do dziś nie udało się ustalić jego losów w obozie, data śmierci jest natomiast kwestią wymagającą dalszych ustaleń.

⁴⁹ Polski tytuł: *Dwaj Żydzi (Wnętrze synagogi w Osnabrück)*, na którym artysta sportretował siebie w towarzystwie ówczesnego osnabrückiego kantora, Eliasa Abrahama Gittelsohna.

⁵⁰ P. Junk, M. Sellmeyer, op. cit., s. 24.

⁵¹ Ibidem, s. 24.

⁵² P. Panayi, *Victims, Peperators*, s. 461.

⁵³ E. Berger, I. Jachner, P. Jung, K. G. Kaster, M. Mainz, W. Zimmer, *Felix Nussbaum. Art Defamed, Art in Exile, Art in Resistance*, Bramsche 1997, s. 50-51.

⁵⁴ P. Panayi, *Victims, Peperators*, 2003, s. 459.

⁵⁵ I. Jachner, A. S. Lagemann, R. Neugebauer, C. Schulte, *Zeit im Blick. Felix Nussbaum Und Die Moderne*, (katalog wystawy: 5.12.2004-28.03.2005), Bramsche 2005, s. 151.

w Republice Weimarskiej, możemy mówić o silnej asymilacji kontrastującej z wprowadzaniem idei rasowych i ideologii volksistowskiej. Stan ten spowodował u wielu problemy natury psychologicznej. Ewald Aul, który po drugiej wojnie światowej został wieloletnim przewodniczącym gminy żydowskiej w Osnabrück, tak charakteryzował postawę swej społeczności w Republice Weimarskiej:

*My byliśmy Niemcami, Niemcami i jeszcze raz Niemcami – i dopiero potem byliśmy Żydami*⁵⁶.

Chrześcijańscy mieszkańcy miasta znali się, a nawet w okresie formowania się republiki utrzymywali poprawne relacje z Żydami, bo byli to ich sąsiedzi, koledzy z pracy, znajomi ze szkoły czy lokalnych stowarzyszeń⁵⁷.

Antysemityzm

Volkizm, w opinii George L. Mosse'a, odegrał istotną rolę w procesie kształtowania antysemityzmu na poziomie ludowym. Ideologia ta nawiązywała do neopogańskiej mistyki *krwi i ziemi* (Blut und Boden) i charakteryzowała się odwołaniem do *ducha* stanowiącego odbicie przyrody, która to znowu wyrażała się *rasą*. Definiowała także różnicę między kulturą (organicznie złączona ze społeczeństwem – źródło zakorzenienia) a cywilizacją (określaną jako sztuczny stan – zepsuta). Interpretacja ta jednoznacznie wskazywała, że to Żydzi jako ci pozbawieni korzeni byli pozbawieni własnej kultury. U Niemców sprzeciw wobec nowoczesnego i uprzemysłowionego świata (szczególnie w latach 1840-1870) narastał, gdyż to „ten świat” odebrał Niemcom jedność⁵⁸ i to właśnie Żyd był z nim utożsamiany. W drugiej połowie XIX w. pojawił się temat „międzynarodowego Żydostwa”, które chciało przejąć kontrolę nad państwami narodowymi, aspekt ekonomiczny był zaś katalizatorem tych pomówień. Ugruntowały się wyraźne różnice między antysemityzmem ludowym – religijnym (*volkisch*) a wyższymi warstwami, gdzie nabierał on cech świeckich, rasowych i kulturowych. Kultura niemiecka trwała w konflikcie z kosmopolityczną cywilizacją, z którą byli utożsamiani „obcy” Żydzi⁵⁹. *Nowoczesny antysemityzm był odpowiedzią społeczeństwa obywatelskiego na doświad-*

⁵⁶ T. Heese, op. cit., s. 197.

⁵⁷ P. Panayi, *Victims, Perpetrators*, s. 463.

⁵⁸ G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, Warszawa 1972, s. 17.

⁵⁹ P. Johnson, op. cit., s. 418. Cywilizacja łączona była ściślej z postępek niż kulturą. M. Kitchen, *Trzecia Rzesza, charyzma i wspólnota*, Warszawa 2012, s. 20.

czenia związane z jeszcze niedokończoną emancypacją⁶⁰ i zaczął się rozwijać w latach 70. XIX w. Motywy religijne dawnego antyjudajizmu zostały uzupełnione o komponenty ekonomiczne i społeczne⁶¹. Po mniej więcej 1870 r. w prawie całej Europie polemika z Żydami znów przybrała na sile, a ich przeciwnicy przeszli do ataku. W Niemczech wcześniejszy stereotyp teologiczny Żyda dopełniono argumentami świecko racjonalistycznymi uzasadniając to asymilacją pozorną⁶². Należy też wspomnieć, że ponieważ antysemityzm stał się ruchem masowym, to wpływał i kształtował nastroje społeczne, w czym dużą rolę odegrała prasa. Z ekonomicznego punktu widzenia Żydzi jako ci, którzy mogą pozwolić sobie na pozorne ruchy w gospodarce, byli sprawcami wszelkich nieszczęść. Wydaje się, że kulminacyjnym punktem konstytuowania się fali antysemityzmu w Zachodniej Europie, a przede wszystkim Niemczech były lata 90. XIX w., gdy pojawili się na jej obszarze uchodźcy z terytorium Rosji. Ten trend uspokoił się w okresie pierwszej wojny światowej, gdy to *bliskość kultury niemieckiej i żydowskiej była najbardziej oczywista*⁶³. Tradycjonalistów zniechęcała też nowoczesna tolerancja Republiki Weimarskiej, która była konotowana z internacjonalistycznymi Żydami. Chodziło tu o tak zwaną „kwestię żydowską” łączoną z tym, że pozwolono przedstawicielom tej społeczności piastować ówczesnie wysokie stanowiska w rządzie.

W Osnabrück przejawy antysemityzmu nasiliły się w pierwszej połowie lat 20. XX w., a ze względu na niski odsetek Żydów w stosunku do pozostałych mieszkańców musieli oni z aktami agresji radzić sobie indywidualnie. Thorsten Heese w książce *Topografien des Terrors. Nationalsozialismus in Osnabrück* zawarł relacje mieszkańców ocalałych z Holokaustu, odnoszące się do ich sytuacji w Republice Weimarskiej:

*Na początku lat dwudziestych częścią codziennego życia były wykrzykiwane za nami obelgi w stylu JudeItzig. Gdy miałam pięć, czy sześć lat koledzy oskarżyli mnie o to, że osobiście zamordowałam Jezusa, choć chyba sami nie wiedzieli co wygadują*⁶⁴.

⁶⁰ F. Battenberg, op. cit., s. 41.

⁶¹ Ibidem, s. 354.

⁶² J. Osterhammel, op. cit., s. 1173.

⁶³ P. Johnson, op. cit., s. 431.

⁶⁴ T. Heese, op. cit., s. 267.

Czy też:

W szkole zawsze się bałam ujawnić swoją prawdziwą osobowość, wyrazić siebie. Musiałam uważać, aby nigdy nie wyróżniać się z tłumu i zawsze być pokorną⁶⁵.

W 1927 r. zdewastowano w Osnabrück synagogę i zbezczeszczone cmentarz (ten akt wandalizmu dziesięć lat później dokończyła grupka uczniów jednej z lokalnych szkół), w następnym roku zaś członkowie NSDAP kolportowali antysemitki⁶⁶, których treść odwoływała się do ekonomicznych aspektów walki z żydostwem⁶⁷. W 1929 r. *Der Stadtwachter* jawnie opowiedział się po stronie antysemitów, m.in. obarczając Żydów winą za rozprzestrzenianie się chorób wenerycznych w mieście. Gazeta ta przeprowadziła zmasowany atak na tę społeczność w kolejnych latach, specjalizując się w złośliwościach personalnych, wymierzonych również w niepełnoletnich⁶⁸:

Żydzi są nieszczęściem Niemiec. [...] Kwestia żydowska nigdy nie była tak pilna jak dzisiaj. Przez wieki był to problem, który wymagał rozwiązania, ale mimo to sytuacja w wielu państwach była wciąż w dużej mierze do zaakceptowania. Ale teraz kwestia żydowska gwałtownie domaga się rozwiązania w tym republikańskim chaosie... To Żydzi wprowadzili chaos w całej Rzeszy, więc kwestia ta winna zostać rozwiązana. Rozwiązanie nie będzie wygodne dla Żydów⁶⁹.

Tuż przed świętami Bożego Narodzenia w 1928 r. *Der Stadtwachters* finansował też akcję NSDAP. Kolportowano wówczas antysemitki mające na celu zniechęcenie chrześcijan do zakupów w żydowskich sklepikach:

Trzymaj żydowskich materialistów z dala od stołu z bożonarodzeniowymi prezentami.

Czy też:

Na Boże Narodzenie kupuj od chrześcijan, którzy też je obchodzą⁷⁰.

Rzeczywisty udział żydowskich przedsiębiorców w życiu biznesowym miasta nie był dominującym w żadnej branży, jednak przy głównej ulicy Osnabrück większość sklepów należała do nich, stąd też była ona nazywana *Nowe*

⁶⁵ Ibidem, s. 267.

⁶⁶ Pierwszy lokalny oddział NSDAP utworzono w 1926 r.; P. Junk, M. Sellmeyer, op. cit., s. 30.

⁶⁷ *Werauch immer sein Geld gibt Juden, schlägt sich mit seinen eigenen Fäusten!* (Kto daje zarobić Żydowi sam wymierza sobie ciosy), *Wird der produktive Deutsche in fünfzig Jahren in Hinterhäusern und Kellern leben?* (Wasze ulice, nasze kamienice), tłumaczenie własne; P. Panayi, *Victims, Peperators*, s. 462.

⁶⁸ P. Panayi, *Life and death*, s. 186.

⁶⁹ P. Panayi, *Victims, Peperators*, s. 464.

⁷⁰ T. Heese, op. cit., s. 268.

*Jeruzalem*⁷¹. Reakcja ze strony żydowskich przedsiębiorców na szkalujące ich artykuły przyszła dopiero w 1930 r., gdy wspólnie złożyli pozew przeciwko *Der Stadtwachter*⁷².

Dojście do władzy narodowych socjalistów

Sytuacja w Niemczech ponownie zaostrzyła się na początku lat trzydziestych XX w. Dnia 12 września 1931 r., w przededniu żydowskiego Nowego Roku, doszło do pogromu na Kurfurstendamm w Berlinie, gdzie zaatakowano wiernych wychodzących z synagogi, a także wybito witryny w sklepach do nich należących⁷³.

W Osnabrück w wykazie podatkowym kahału za rok budżetowy 1932/1933 wymieniono 110 Żydów nadal trudniących się handlem⁷⁴, wśród 435 ogółem zamieszkujących, co stanowiło 0,45% populacji miasta⁷⁵. Jednak i tu zerwano większość kontaktów społecznych pomiędzy żydowskimi i aryjskimi mieszkańcami⁷⁶. O panującej wroziej atmosferze wobec Żydów poświadcza fakt, iż akcja bojkotu firm ustalona na 1 kwietnia 1933 r. rozpoczęła się tu już w dniach 28-29 marca. Akty wandalizmu i agresji wymierzone zostały przede wszystkim w stronę żydowskich biznesmenów, prawników i lekarzy. Ulicami miasta przeszły manifestacje, o których informowała lokalna prasa⁷⁷. Osnabrück patrolowała policja w celu zabezpieczenia wsparcia bojówkom NSDAP. Żydowskich biznesmenów siłą umieszczano w tzw. *areszcie ochronnym*⁷⁸, po wcześniejszym demonstracyjnym przeprowadzeniu ich ulicami miasta w kierunku więzienia przy Turnerstrasse 21. Na miejscu zmuszano ich do podpisania dokumentu, w treści którego znalazła się informacja, że *esesmani zapewnili im ochronę przed atakami oburzonej burżuazji w Osnabrück*⁷⁹.

W okresie od 1933 r. do 1938 r. etapami postępowało eliminowanie ludności żydowskiej z poszczególnych dziedzin życia. Przedstawiano ich jako wrogów Trzeciej Rzeszy, posługując się przy tym wprowadzonymi do języka debaty

⁷¹ P. Junk, W. Zimmer, *Felix Nussbaum: Leben Und Werk*, Bramsche 1982, s. 103.

⁷² P. Junk, M. Sellmeyer, op. cit., s. 41.; P. Panayi, *Life and death*, s. 186.

⁷³ A. Elon, op. cit., s. 421.

⁷⁴ T. Heese, op. cit., s. 268.

⁷⁵ P. Panayi, *Life and death*, s. 452.

⁷⁶ P. Junk, M. Sellmeyer, op. cit., s. 30-31.

⁷⁷ P. Panayi, *Victims, Peperators*, s. 465.

⁷⁸ W ten sposób został zniesiony klasyczny podział władzy na sądowniczą i wykonawczą. Do tego aresztu kierowano również osoby skazane za przestępstwo polityczne, przed przeniesieniem do obozu koncentracyjnego.

⁷⁹ P. Junk, M. Sellmeyer, op. cit., s. 46.

publicznej nowymi wyrażeniami, jak choćby nie-Aryjczyk, a na wyższych uczelniach zaczęła obowiązywać zasada *numerus clausus*⁸⁰.

Publiczny terror stał się podstawową metodą w znęcaniu się nad Żydami, co odniosło zamierzony skutek przede wszystkim w niewielkich miastach jak Osnabrück, gdzie ludzie nie byli sobie anonimowi. Dotyczyło to też tych Niemców, którzy za pomoc lub kupowanie w żydowskich sklepach zostali fotografowani, a ich zdjęcia eksponowano w witrynie firmy Kolkmeier przy Georgstrasse – popularnie zwanej *żydowskim przegierzem*⁸¹. Dnia 1 kwietnia w *Osnabrücker Tageblatt*⁸² opublikowano następujący apel:

*Judaiści próbują sabotować odrodzenie naszej Ojczyzny poprzez kłamstwa oraz zagraniczną propagandę, a przecież dotąd żadnemu Żydowi w Niemczech nie spadł włos z głowy. Ale jeśli judaiści chcą wojny, powinien ją otrzymać. Uderzmy po żydowskich kieszeniach. Żaden Niemiec wspierający narodowy socjalizm nie może kupować u Żyda ani robić z nim interesów [...] Każdy obywatel niemiecki, który kupi u Żyda, jest zdrajcą swego narodu! [...] W naszym mieście zbojkotowano w ten sposób ponad 40 sklepów*⁸³.

W prześladowania osnabrückich Żydów zaangażowanych było wiele instytucji, w tym te najistotniejsze: sądy i urząd skarbowy. Od 1933 r. ulokowano tu biuro Tajnej Policji Państwowej, która stała się głównym wykonawcą polityki terroru na gruncie lokalnym, tym samym wdrażając decyzje podjęte w Berlinie. Do kompetencji tej organizacji należało: zastraszanie, wydawanie upomnień, przetrzymywanie w *areszcie ochronnym*, nakazy przeniesień do obozów koncentracyjnych, w trakcie wojny natomiast wykonywanie egzekucji i wysiedlenia ludności żydowskiej⁸⁴.

Emigracja około 37 tys. Żydów, przede wszystkim do krajów ościennych, stanowiła pierwszą reakcją na wydarzenia 1933 r. A ci, którzy nadal wahali się w podjęciu takowej decyzji, ludzili się, że rządy Hitlera będą krótkotrwałe⁸⁵. Trzeba pamiętać, że dla tej społeczności prześladowania nie były *novum*, a fakt ten mógł przyczynić się do uspienia ich czujności i nieracjonalnej oceny za-

⁸⁰ A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka Zagłady Żydów*, Warszawa 1961, s. 47.

⁸¹ T. Heese, op. cit., s. 269.

⁸² *Osnabrücker Tageblatt* był niemieckim dziennikiem regionalnym. Pojawiał się sporadycznie w latach od roku 1884 do 1967 r. w Osnabrück. Gazeta była uważana za burżuazyjno-demokratyczną.

⁸³ P. Junk, W. Zimmer, op. cit., s. 103.; W całych Niemczech popularnością cieszyły się plakaty promujące slogan: *Kto kupuje u Żyda, ten popiera bojkot Niemiec i niszczy niemiecką gospodarkę*; D. Cesarani, *Ostateczne rozwiązanie. Losy Żydów w latach 1933-1949*, Warszawa 2019, s. 103.

⁸⁴ T. Heese, op. cit., s. 91.

⁸⁵ D. Cesarani, op. cit., s. 120.

grożenia. W statystykach ludności za ten rok ujęto, że w Osnabrück wzrosła liczba mieszkańców do 94 tysięcy, natomiast Żydów pozostało około czterystu⁸⁶. Być może ich zasadnicza obawa wiążąca się z opuszczeniem ojczyzny wynikała z faktu utraty statusu społecznego oraz braku kwalifikacji, dzięki którym udaloby się im ponownie szybko zasymilować w nowym miejscu⁸⁷. Ci, co zdecydowali się na emigrację, jak zauważył George L. Mosse, *w większym stopniu niż którakolwiek inna grupa przechowali pamięć lepszych Niemiec, wbrew dyktaturze, wojnie, Holokaustowi i klęskom*. Sytuację tę bardzo dobitnie spuentował pytaniem Erich Maria Remarque (1898-1970):

*Dlaczego miałbym tęsknić za Niemcami, nie jestem przecież Żydem*⁸⁸.

Kolejne akty agresji przypadły na połowę 1935 r. i zostały podsycone zamieszkami w stolicy Niemiec, które miały miejsce między 2 a 28 lipca⁸⁹. W Osnabrück zdarzali się wciąż aryjscy mieszkańcy, którzy zaopatrywali się w bojkotowanych, żydowskich sklepach, w ten sposób wyrażając swój protest wobec aktualnej polityki społecznej. W tajnym raporcie policji w Osnabrück z sierpnia 1935 r. zapisano:

*W omawianym miesiącu Żydzi nie angażowali się w żadną działalność zbiorową. Nie odbywały się nawet wydarzenia religijne w synagodze. Podobno istnieje obawa, choć całkowicie bezpodstawna, że w trakcie takowych spotkań mogłoby dojść do wymierzonych w nim ekscesów. Psychoza strachu jest tak silna, że podczas wiecu N.S.D.A.P. na Ledenhof (wzięta w nim udział ¼ mieszkańców) część Żydów uciekła z miasta i wróciła dopiero następnego dnia*⁹⁰.

Emigracja

We wrześniu 1935 r. przyjęto uchwały norymberskie⁹¹, których autorami byli Bernhard Lösener (1890-1952), prawnik i urzędnik Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz Wilhelm Stuckart (1902-1953), które de facto pozbawiały

⁸⁶ P. Junk, W. Zimmer, op. cit., s. 104.

⁸⁷ W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2006, s. 166.; T. Segev, *Siódmy milion*, Warszawa 2012, s. 24.

⁸⁸ A. Elon, op. cit., s. 433.

⁸⁹ D. Cesarani, op. cit., s. 173.

⁹⁰ P. Junk, M. Sellmeyer, op. cit., s. 49.

⁹¹ Ustawy o obywatelstwie Rzeszy i o ochronie krwi niemieckiej, eliminujące z prawa do obywatelstwa tych, którzy nie posiadali krwi niemieckiej lub pokrewnej. Samo pojęcie „Żyd” zostało natomiast określone w rozporządzeniu Hitlera z dnia 14 listopada 1935 r. do ustawy o obywatelach, w myśl którego jest nim każdy, kogo *przynajmniej trzech dziadkowie są pod względem rasowym pochodzenia czysto żydowskiego*. Ustawy te wykluczyły ludność żydowską ze sfery kulturalnej, społecznej i politycznej; A. Eisenbach, op. cit., s. 47.

Żydów obywatelstwa, własności i ochrony prawnej. Zmiany objęły obszar kultury, osoby żydowskiego pochodzenia natomiast zostały pozbawione możliwości wykonywania pracy. Mimo tego w latach 1933-1938 Żydzi w większości miast Rzeszy prowadzili życie, które wiązało się z pogorszeniem sytuacji ekonomicznej, ale charakteryzowało się pewną stabilizacją. Z drugiej strony narastające akty agresji sprzyjały postępującemu procesowi ich wiktyimizacji. Nie wiadomo dokładnie ilu Żydów zdecydowało się opuścić Trzecią Rzeszę, ale przyjmuje się, że było to od 250 do 300 tysięcy osób. Największą okazała się fala uchodźców po nocy kryształowej w 1938 r. – od 33 do 40 tysięcy⁹².

Pierwszą zauważalną falę emigracji pośród osnabrückich Żydów odnotowano tuż po uchwaleniu ustaw norymberskich. Niektórzy z nich zdecydowali się na wyjazd do Ameryki Południowej, znaczna odległość miała bowiem pomóc w wymazaniu z pamięci dotychczasowego życia. Jednak wielu Żydów wciąż nie odczuwało bezpośredniego zagrożenia i liczyło na poprawę sytuacji w bliżej nieokreślonej przyszłości⁹³. Nadal starano się utrzymywać życie społeczności. Osnabrücki Oddział Ligi Kultury Żydów Niemieckich we współpracy z Ligą Narodową Żydowskich Żołnierzy Frontowych zorganizował spotkanie z doktorem Hansem Capellem z Dusseldorfu, który to sugerował emigrację do Palestyny jako jedyną możliwość w uniknięciu prześladowań⁹⁴. Lori Gittelshon, córka kantora synagogi w Osnabrück Eliasa Abrahama Gittelsohna wspominała, że *niektórzy starsi Żydzi zdecydowali się pomóc swoim dzieciom w emigracji, ale nie dołączyli do nich z obawy, że będą ciężarem w nowym kraju*⁹⁵. W wykazie podatkowym gminy żydowskiej za 1937 r. zamieszczono informację, że pozostały 54 osoby prowadzące własną działalność gospodarczą w mieście, co oznaczało zmniejszenie aktywności biznesowej o połowę względem lat 1932/33⁹⁶. Do 1938 r. z miasta wyjechało ponad 200 obywateli i obywateli pochodzenia żydowskiego. Ogólnie w latach trzydziestych do Palestyny wyemigrowało prawie 60 tysięcy Żydów z Trzeciej Rzeszy, w tym prawie połowa od 1937 r. do 1939 r. *Byli przerażeni i zagubieni, wyrwani z kraju, który kochali. Świadomość, że popełnili błąd, lokując w nim swe uczucia, [...] było to dla nich katastrofą*⁹⁷. Wydarzenia kryształowej nocy (9/10 listopada 1938 r.) przyspieszyły ucieczkę

⁹² D. Cesarani, op. cit., s. 188.

⁹³ P. Junk, M. Sellmeyer, op. cit., s. 72.

⁹⁴ P. Panayi, *Victims, Perpetrators*, s. 470.

⁹⁵ L. Gittelsohn, *A Letter to Our Children's Children: Six Generations*, Washington 2003, s. 7.

⁹⁶ T. Heese, op. cit., s. 271.

⁹⁷ T. Segev, op. cit., s. 38.

dotychczas niezdecydowanych żydowskich mieszkańców Osnabrück. Niestety sama droga emigracji stała się niezwykle trudna ze względu na wprowadzane restrykcje w krajach ościennych, mimo tego udało się z miasta wydostać około 60 osobom pochodzenia żydowskiego.

Dwa dni później w *Osnabrücker Tageblatt* odnotowano, że ta *spontaniczna akcja antyżydowska rozpoczęła się tuż po północy podłożeniem ognia pod synagogę przez członków NSDAP*. Doprowadziło to do pożaru, w trakcie którego zniszczeniu uległo wnętrze synagogi – dekoracje i ławki, natomiast z jej kopuły zerwano gwiazdę Dawida. Przed budynkiem ustawiono sporych rozmiarów tabliczki piętnujące Żydów jako największego światowego wroga. Akty agresji skierowano w stronę wciąż funkcjonujących żydowskich biznesów i własności prywatnej⁹⁸. Ostateczne wyeliminowanie Żydów z życia gospodarczego miasta nastąpiło trzy dni później, gdyż wydane wówczas rozporządzenie nakazywało im sprzedaż przedsiębiorstw i kosztowności, a od 1 stycznia 1939 r. zaczął obowiązywać zakaz prowadzenia jakiejkolwiek działalności zarobkowej⁹⁹. W tym czasie w Rzeszy pozostało 200 tysięcy Żydów¹⁰⁰, w tym w Osnabrück około 120 osób¹⁰¹. Od 10 grudnia 1941 r. rozpoczęła się deportacja Żydów z obszaru Niemiec do getta w Rydze¹⁰², natomiast polityka antyżydowska, przede wszystkim ze względów ekonomicznych, niezwykle przyśpieszyła. Jej kulminacyjnym punktem stała się konferencja w Wannsee, której ustalenia ostatecznie przypieczętowały los europejskich Żydów. Dnia 13 grudnia 1941 r. z Osnabrück wyjechały pierwsze pociągi do stolicy Łotwy, a następnie do obozów koncentracyjnych w Terezynie i Auschwitz-Birkenau¹⁰³. Uważa się, że w trakcie Holocaustu zamordowano około 150 osnabrückich Żydów. Spośród nielicznych, którzy po wojnie powrócili do miasta znalazł się m.in. Ewald Aul (1926-2013), który stał się inicjatorem odbudowy Gminy Żydowskiej w Osnabrück¹⁰⁴.

⁹⁸ P. Panayi, *Victims, Peperators*, s. 472.

⁹⁹ Ibidem, s. 476.

¹⁰⁰ D. Cesarani, op. cit., s. 326.

¹⁰¹ P. Panayi, *Victims, Peperators*, s. 472.

¹⁰² D. Cesarani, op. cit., s. 589.

¹⁰³ P. Junk, M. Sellmeyer, op. cit., s. 72.

¹⁰⁴ T. Heese, op. cit., s. 277.

Zakończenie

Obecnie w Osnabrück mieszka około 1000 Żydów, w większości z terenów byłego Związku Radzieckiego. Miejscem spotkań członków tej społeczności jest synagoga przy In d. Barlage Str., pobudowana w 1969 r., a następnie rozbudowana w 2010 r., przy której mieści się też centrum żydowskiej kultury. Jedną z ciekawszych inicjatyw upamiętniających ofiary nazistów są tzw. *Stolpersteine*¹⁰⁵, projektu Guntera Demniga (ur. 1947), których na terenie miasta planowane jest umieszczeniu około 200 sztuk. W październiku 2010 r. przed willą przy Schloßstraße wmurowano tabliczki upamiętniające Felixa Nussbauma i jego rodziców, Rahele i Philippa. Pamięć o tym żydowskim artyście straconego pokolenia wojny i Holokaustu łączy i jednoczy społeczność Osnabrück. W 1998 r. otwarto Felix Nussbaum House przy Lotter Straße, nowoczesne muzeum autorstwa urodzonego w Łodzi Daniela Libeskinda (ur. 1946), które promuje wiele inicjatyw przeciwdziałających rasizmowi, wykluczeniu czy antysemityzmowi.

Bibliografia

Battenberg F., *Żydzi w Europie. Proces rozwoju mniejszości żydowskiej w nieżydowskim środowisku Europy 1650-1933*, Wrocław 2008.

Benz W., *Historia Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2006.

Berger E., Jaehner I., Jung P., Kaster K. G., Meinz M., Zimmer W., *Felix Nussbaum. Art Defamed, Art in Exile, Art in Resistance*, Bramsche 1997.

Bruch R., *Die Rittersitze des Fürstentums Osnabrück*, Osnabrück 1965.

Burrin P., *Faszyzm, Nacjonalizm, Autorytaryzm*, Kraków 2013.

Cesarani D., *Ostateczne rozwiązanie. Losy Żydów w latach 1933-1949*, Warszawa 2019.

Eisenbach A., *Hitlerowska polityka Zagłady Żydów*, Warszawa 1961.

Elon A., *Bez wzajemności Żydzi – Niemcy 1743-1933*, Warszawa 2012.

Gadamer H. G., *Prawda i metoda. Zarys hermeneutyki filozoficznej*, Kraków 1993.

Gittelsohn L., *A Letter to Our Children's Children: Six Generations*, Washington 2003.

Heese T., *Topografien des Terrors. Nationalsozialismus in Osnabrück*, Os-

---

¹⁰⁵ Kamienie pamięci. W Polsce te metalowe kostki z nazwiskami zamordowanych w trakcie Holokaustu znajdują się m.in. we Wrocławiu, Oświęcimiu czy Zamościu. Natomiast w różnych miastach Europy jest ich wmurowanych około 70 tysięcy i mają na celu upamiętnienie ofiar nazizmu.

nabrück 2015.

Jachner I., Lagemann A. S., Neugebauer R., Schulte C., *Zeit im Blick. Felix Nussbaum Und Die Moderne*, katalog wystawy: 5.12.2004-28.03.2005, Bramsche 2005.

Junk P., Zimmer W., *Felix Nussbaum: Leben Und Werk*, Bramsche 1982.

Junk P., Sellmeyer M., *Stationenaufdem Weg nach Auschwitz. Entrechtung, Vertreibung, Vernichtung. Juden in Osnabrück 1900 – 1945*, Osnabrück 2000.

Johnson P., *Historia Żydów*, Kraków 2004.

Kitchen M., *Trzecia Rzesza, charyzma i wspólnota*, Warszawa 2012.

Krasuski J., *Historia Rzeszy Niemieckiej 1871-1945*, Poznań 1978.

Krasuski J., *Historia Niemiec*, Wrocław 1998.

Kuhling K., *Die Juden in Osnabrück*, Osnabrück 1969.

Medding Y., *Israel. State and Society 1948-1988*, New York 1989.

Mosse G. L., *Kryzys ideologii niemieckiej*, Warszawa 1972.

Mularska-Andziak L., *Historia najnowsza 1914-2003*, Warszawa 2003.

Osterhammel J., *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, Poznań 2013.

Panayi P., *Life and death in a German town. Osnabrück from the Weimar Republic to World War II and Beyond*, New York 2007.

Panayi P., *Victims, Perpetrators and Bystanders in a German Town: The Jews of Osnabrück Before, During and After the Third Reich*, „European History Quarterly” 2003, vol. 33, nr 4.

Poliakov L., *Historia antysemityzmu – epoka nauki*, Kraków 2008.

Prokopczuk J., *Historia Powszechna 1871-1939*, Warszawa 1984.

Segev T., *Siódmy milion*, Warszawa 2012.

Silke Grade, *Eine Zierde der Stadt Osnabrück« oder »der Judentempel«.* *Die Synagoge an der Rolandstraße w Osnabrücker Jahrbuch Frieden und Wissenschaft*, „Hrsg. vom Oberbürgermeister der Stadt und dem Präsidenten der Universität Osnabrück” 2011, vol. 18, s. 191-206.

Netografia

OS_Aktuell_Interaktiv_201804.pdf (osnabrueck.de) (dostęp: 5 X 2022).

Portal internetowy „WestfälischeGeschichte” / 1648-10-24: Traktat pokojowy w Osnabrück (InstrumentumPacisOsnabrugensis, IPO) [pełny tekst] (lwl.org) (dostęp: 05 X.2022).

<https://pogrome1938-niedersachsen.de/osnabrueck/> (dostęp: 09 IX.2022).